

RABINSKA DELA NA LADINU OBJAVLJENA U BEOGRADU: BOGATA JEVREJSKA PROŠLOST NA PUTU KA ZABORAVU¹

Katja Šmid²

Apstrakt

Među brojnim jevrejskim knjigama koje su objavljene u Beogradu između 1837. i 1905. ima otprilike šezdesetak dela na ladinu sefardskih autora koji su raštrkani širom Otomanskog carstva i Mediterana. Osim nekih romana, istorijskih knjiga, gramatika hebrejskog jezika i metode za učenje nemačkog, većina dela na ladinu koja su objavljena u Beogradu verskog je karaktera. Mnoštvo balkanske rabinske književnosti na ladinu štampano je hebrejskim raši pismom koje čini ova dela jedinstvenim, ali ne tako pristupačnim. Dela rabinskog sadržaja predstavljaju dragocen izvor podataka o životu i delima pobožnih sefardskih pisaca. Čak, govore o verskom životu balkanskih Sefarda, koji su rasuti po različitim jevrejskim zajednicama, o njihovim lokalnim običajima i različitim načinima primene jevrejskog zakona.

Dok je Ženi Lebl objavila važan inventar i studiju knjiga na ladinu pod naslovom *Jevrejske knjige objavljene u Beogradu 1837–1905* na srpskom jeziku 1990. godine, naučnici još uvek nisu poklonili pažnju ovim citiranim delima. Cilj ovog članka je da se ponovo prođe kroz katalog Ženi Lebl, identifikujući bitna legalna i moralistička rabinska dela, kao i molitvenike, napisane na jevrejsko-španskom i objavljene u Beogradu. Na taj način ćemo objasniti jevrejsko izdavaštvo u Srbiji i književno stvaralaštvo najistaknutijih sefardskih rabina sa Balkana i okoline iz 19. veka.

Ključne reči: Sefardi; ladino; rabini; jevrejske izdavačke kuće; Beograd.

Rabinska književnost na ladinu

Od 16. do 20. veka, sefardski rabini napisali su na ladinu mnogobrojna verska dela, objavljena u mestima sa jevrejskom populacijom širom Otomanskog carstva i Mediterana. Skoro čitavo rabinsko književno stvaralaštvo na ladinu štampano je hebrejskim raši pismom, koje čini ova dela posebnim po izgledu, i nepristupačnim zbog jevrejskog sadržaja koji je izražen na romanskom vernakularu koji se govori među Sefardima na Istoku.

---

¹ Ovo istraživanje sprovedeno je u okviru projekta „*Ginze Sefarad* (2013–2015): Izdanje i proučavanje istorijskih dokumenata i hebrejskih i halaških tekstova“ (Ref. HAR2012–34338, Ministarstvo ekonomije i preduzetništva Španije) i podržano je intraevropskom stipendijom Marije Kiri na Sedmom okvirnom programu Evropske zajednice (2014–2016).

² Imejl: katja.smid1@mail.huji.ac.il

Zahvaljujući doprinosima sledećih naučnika imamo neka pionirska proučavanja u pogledu rabinskog jezika i literature na ladinu. Iako su se mnogi od njih usredsredili na istraživanje o *Me'am lo'ez* (Konstantinopolj, 1730–1899) – na primer Kruz (1960: 13–106); Gonzalo Maeso i Paskval Rekvero (1964, 1969, 1970, 1974); Romero (1992: 81–106); Hasan (1995: 321–324); Romeu Fere (2000); Asenho (2003); Garsija Moreno (2004); Bunis i Adar-Bunis (2011: 412–505) – ovaj sveobuhvatan enciklopedijski komentar Biblije na ladinu pruža još mnoge mogućnosti za istraživanje. Pored toga, postoje studije drugih žanrova rabinske književnosti na ladinu kao što je studija autorke Rodrig Švarcvald o jezičkim i književnim osobinama preвода *Pirke Avot* (1989), Pashalne *Hagade* (1996, 2006, 2008a, 2008b, 2010a), molitvenika (2010b, 2011, 2012) i legalnih vodiča (2014) na ladinu; Lazar je objavio nekoliko izdanja Biblije i njenih preвода (1988, 1992), molitvenike (1993a, 1995) i legalna dela (1993b) na ladinu; Lemanove studije o istorijskim i društvenim svojstvima rabinske moralističke literature na ladinu (2000, 2002, 2003, 2005); Bunisovo opsežno istraživanje o jezičkim aspektima rabinskog diskursa klasičnog i modernog jevrejsko-španskog jezika (1984, 1996, 2001, 2002, 2003, 2011, 2012); Hasan je doprineo studiji o ferarskoj Bibliji (1994) i različitim žanrovima rabinske literature (1995, 2008); Romero se bavila studijama o rabinskim moralističkim (2003) i legalnim delima (1998), a naročito o rabinskim pričama (1992, 2001); Benaim je nedavno doprinela ovoj temi studijom o ladinu u rabinskom žanru *responso* (2011); Albaral Albaral objavila je izdanje jednog moralističkog rabinskog dela (2001) i prevode Biblije na ladino (2010).

Kada su u pitanju sefardski autori koji su objavili verske knjige u Beogradu, imamo sreće da posedujemo prvi katalog i studiju jevrejskih knjiga štampanih u Beogradu između 1837. i 1905. godine, koje je na srpskom napisala Lebl (1990) u vidu članka na hebrejskom (1992). Ovaj pionirski rad će nam dragoceno i tačno pomoći, ali, nažalost, nikad nije dopreo do šire čitalačke publike. Zahvaljujući njenom popisu knjiga na ladinu koje su publikovane u Beogradu kao i drugim studijama i bibliografskim listama koje se odnose na sefardske autore sa Balkana (videti Mihailović, 1979: 39–52, i 1982; Vidaković, 1986; Nezirović, 1992; Štulić & Vučina, 2003: 195–298), možemo bolje razumeti značajnu ulogu koje su imale jevrejske izdavačke kuće u Beogradu i okolini tokom 19. i početkom 20. veka.

Jevrejsko izdavaštvo u Beogradu i ladinska čitalačka publika na Balkanu

U poređenju sa najvećim sefardskim izdavačkim centrima kao što su Konstantinopolj, Solun, Smirna, Jerusalim, Sofija, Beč i drugi (videti Ben Na'eh, 2001: 73–96; Studemund-Halévy & Collin, 2008: 149–211; Hacker, 2012: 17–63), Beograd igra malu, ali relevantnu ulogu u objavljivanju dela i širenju književnosti na jevrejsko-španskom na Balkanu (Mihailović, 1979: 39–52; Lebl, 1990).

Štampanje dela na ladinu cvetalo je u Beogradu ubrzo nakon osnivanja prve beogradske štamparije 1831. godine. Kneževina Srbija bila je autonomna država u okviru Otomanskog carstva između 1817. i 1882. Posle 1830, dostigla je polunezavistan status pod vrhovnom vladavinom Sultana kada je Miloš Obrenović (1815–1839) postao srpski knez. Kao posledica reformi koje su donete političkom promenom, Srpska kneževina imala je pravo da osnuje škole, bolnice i štamparije.

Prema Ženi Lebl (1990: 15–21), koja nudi dragocene podatke o osnivanju prve štamparije u Beogradu 1837. koji su zasnovani na lokalnom arhivskom materijalu, knez Miloš preuzeo je inicijativu i poslao dva svoja predstavnika, Avrama Petronijevića i Cvetka Rajovića, da kupe štamparsku opremu u Sankt Peterburgu koja je isporučena u Beograd maja 1831. Tokom prvih godina, dok je knez Obrenović nadgledao njen rad, štampariju je vodio nemački radnik Adolf Berman, koji je stigao u Beograd zajedno sa štamparskom opremom iz Sankt Peterburga (Lebl, 1990: 15–21). Nakon 1834, beogradska štamparija počela je da objavljuje mnogobrojne knjige na srpskom, starom crkvenoslovenskom, ruskom, nemačkom, latinskom, francuskom, italijanskom, engleskom, vlaškom, bugarskom, turskom, arapskom, hebrejskom i ladinu.

Lebl (1990) pravi spisak i opisuje oko dvadesetak hebrejskih i šezdesetak knjiga na ladinu koje su objavljene u Beogradu u periodu između 1837 i 1905.³ Vremenom ova državna štamparija, pod nadzorom kneza, promenila je nekoliko naziva (na srpskom): „Knjažeska Pečatnja“, „Knjažesko-Srbska Knjigopečatnja“, „Pravitelstvena Tipografija“, „Beogradska Tipografija“, „Tipografija Knjaževstva Srbskog“ i „Državna Štamparija“.

Između 1837. i 1856. najmanje četrnaest knjiga na ladinu štampano je u izdavačkoj kući. Ova činjenica je dokumentovana na naslovnoj strani i glasi „štampano u štampariji kneza Srbije“ („estampado en la Estamparia del Príncipe de la Serbía“). Kada je reč o drugim knjigama na ladinu iz ovog perioda, pronašli smo samo mesto štampanja bez tačnih detalja o štampariji.⁴

Između 1867. i 1872. barem je još šest knjiga na ladinu objavljeno u istoj štampariji: na naslovnoj strani zabeleženo je – tokom ovog perioda na ćirilicnom pismu – da su objavljene u državnoj štampariji u Beogradu.

Posle 1858. novi zakon je stupio na snagu, koji dozvoljava privatne štamparije u Srbiji. Stoga je, između 1874. i 1890. (Lebl, 1990: 19–23), osnovano sedam novih štamparija koje su započele sa objavljivanjem jevrejskih knjiga u Beogradu. Našli smo podatke o nekim od ovih štamparija na naslovnim stranama nekoliko hebrejskih i jevrejsko-španskih knjiga (koje se nalaze u katalogu Ženi Lebl) koje su objavljene između 1875. i 1890. godine: „Štamparija

³ Zahvaljujući razvoju digitalizacije raznovrsnih projekata o retkim knjigama, pronađeno je još više knjiga na ladinu koje su objavljene u Beogradu. Stoga je, izgleda, neophodno da se ažurira i dovrši spisak Ženi Lebl.

⁴ Verovatno je, u to vreme, štamparija kneza Srbije bila jedina koja je imala hebrejska slova. Međutim, za sad ne možemo odbaciti mogućnost da su ove knjige štampane u drugim štamparijama u Beogradu koje su možda imale hebrejska slova.

N. Stefanovića i Druga“, štamparija Mozesa Davida Alkalaja (poznatija po nemačkom imenu „Verlag von Moses David Alkalay’s Buchhandlung in Belgrad“ odnosno „Izdavaštvo knjižare Mozesa Davida Alkalaja u Beogradu“), „Trgovačka štampa Đorđa Kimpanovića“, „Trgovačka štamparija Lazara Isakovića“, „Štamparija P. S. Taušanovića“ i druge.

Posle 1890. većina hebrejskih i jevrejsko-španskih knjiga objavljena je u Beogradu u štampariji „Prosveta“ Šemuela Horovica (na ladinu “Estamparía de Šemuel Horovic”), koju je kupio 1880. Uspesno je vodio ovu štampariju do 1914. godine, kada je Kornel Horovic, njegov sin, nastavio posao do 1941. godine (Lebl, 1990: 23–24).

Kroz vlastitu istoriju, mnoge knjige na ladinu su oštećene ili izgubljene, a danas se publikacije na ladinu iz Beograda čuvaju u zbirkama kao retke knjige u Izraelu, Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Prema Ženi Lebl (1990: 47), kada je reč o knjigama na ladinu, beogradska štamparija imala je tiraže od 1.000 do 1.500 primeraka ili manje, čije su štampanje potpomogli pokrovitelji koji su spomenuti i pohvaljeni na naslovnoj strani. Tokom 19. veka, mnoge druge knjige na ladinu plaćene su *prenumeranti* sistemom (na ladinu “los abonados”), pomoću kojeg pojedinci ili ustanove finansiraju izdanja sa pretplatom (Bunis, 1996: 155). Sefardski autori su prepoznali njihovu podršku i zahvalili su se mecenama čija su imena izlistana na prvim (videti, na primer, Papo, 1862: 3ab, prvu naslovnu stranu i 2b-3a, drugu naslovnu) ili zadnjim stranama knjige (videti, na primer, Papo, 1865: 112ab i Altarac, 1904: 106–112).

Ove liste donatora čine bogato svedočanstvo o važnim članovima i ustanovama iz Beograda i drugim sefardskim zajednicama na Balkanu. Preko lista darivalaca u dve knjige na ladinu, Sefer Damesek Eliezer: *Orah hajim* (Beograd, 1862) i Sefer Damesek Eliezer: *Jore dea* (Beograd, 1865), koje je obe napisao Sarajlija rabin Eliezer Šem Tov Papo, nalazimo informacije o donatorima iz lokalnih sefardskih zajednica u Beogradu (u Srbiji), Sarajevu, Travniku (u Bosni), Monastiru (u Makedoniji), Splitu (u Hrvatskoj) (Papo, 1862: 3a, prva naslovna strana, i 2b-3a, druga naslovna strana; Papo, 1865: 112ab), kao iz udaljenih zajednica u Vidinu, Lomu, Rusu, Nikopolju (u Bugarskoj), Budimpešti (u Mađarskoj) i drugim (Papo, 1862: 3b, prva naslovna strana). Još jedan odličan primer je dugi spisak pretplatnika koji pronalazimo na kraju veoma popularnog molitvenika *Kehilat Jakov* (Altarac, 1904: 106–112) koji je objavljen najviše zahvaljujući darežljivoj podršci brojnih pretplatnika iz Beograda (izlistanih na stranama 106–111) kao što je zabeležio autor:

„Ovo su imena plemenitih pretplatnika u ovoj novoj knjizi [...] koji su mi, svojom pretplatom, unapred pomogli da je izdam; najveću zahvalnost zaslužuju zajednica i značajni pojedinci iz Beograda koji su mi najviše pomogli, a čija imena ćete videti ovde“⁵ (Altarac, 1904: 106–107).

⁵ “Estos son los nombres de los señores abonados en este nuevo libro [...] que me ayudaron con sus abonemas adelantado por poder quitar mi libro a luz que las más grandes gracias merecen el kolel y los se’ yehidim de Belogrado que ellos me ayudaron lo más muncho asegún verán aquí sus nombres.”

Na poslednjim stranama (111–112) nalaze se liste pojedinaca i ustanova iz manjih sefardskih zajednica kao što su Šabac (na ladinu Šapça), Smederevo (Semendra), Obrenovac (Oḅrenovça), Niš, Zemun (Žemlin) u Srbiji, kao i Sarajevo i Banja Luka (Saray i Bañaluca) u Bosni i Sofija u Bugarskoj.

Sa jedne strane, takve tančine u knjigama na ladinu potvrđuju da je jevrejsko izdavaštvo u beogradskim štamparijama bilo od velikog značaja za sefardske autore i čitaoce iz Srbije i drugih okolnih zajednica sa Balkana. Sa druge strane, one proširuju naše znanje o uticaju koji je štamparska delatnost imala na sefardsku javnost van ovog područja u 19. i 20. veku. Tada je prošireno tržište jevrejsko-španskih knjiga i stvorena je nova mreža čitalaca, zahvaljujući zajedničkom jevrejskom manjinskom jeziku, koji spaja nekoliko balkanskih sefardskih zajednica sa zajednicama u Rumunskim Ujedinjenim Kneževinama i Otomanskom carstvu.

Sefardski rabini i dela sa Balkana

Većina jevrejsko-španskih knjiga koje su objavljene u Beogradu verskog je karaktera. Međutim, postoje takođe neke svetovne knjige kao što su gramatike hebrejskog jezika (Lebl, 1990: 62–63; Bunis, 2002: 155–212; Gomel, 2006: 53–61), metod za učenje nemačkog na ladinu (Lebl, 1990: 140), istorijske i geografske knjige, romani, i čak neke biografije (Lebl, 1990: 98, 130, 144), koje su napisali sefardski autori koji su pokušali da budu u koraku sa novinama u modernoj evropskoj literaturi i zadovolje nova interesovanja sefardske čitalačke publike s kraja 19. i početka 20. veka.

Autori jevrejsko-španskih verskih knjiga bili su sefardski rabini sa Balkana koji su preveli, adaptirali, skratili hebrejske izvore ili objavili originalne rabinske spise za sefardske čitaoce kojima nije omogućen pristup rabinskoj literaturi na svetom jeziku. Jakov Moše Haj Altarac, autor najnovijeg jevrejsko-španskog molitvenika na raši pismu koji je objavljen 1904. u Beogradu, hvalio je kvalitet jevrejskih knjiga koje su štampane u srpskoj prestonici, naglašavajući značaj dela na vernakularu za obrazovanje sefardskih Jevreja na ovom području:

„I zasigurno su ovi mudraci, sa takvim knjigama koje su kao blago i riznica molitvi, otvorili oči Jevrejima sa Istoka i Balkana, dali im knjige pune poučnosti, molitve za celu godinu, zakone i sve što je sveta obaveza za svakog Jevreja. Grad Beograd je zaista uvek bio poznat u Tori i literaturi na ladinu, a najbolje knjige sa čistom štampom i istančano uređene objavljene su u Beogradu“.⁶ (Altarac, 1904: 3)

⁶ *“Y cierta-mente que estos sabios, con ansí unos libros que son como tesoros y cilleros de oraciones, abrieron los ojos de los jidiós del Oriente y el Balcán con darles en sus manos unos libros llenos de moral y oraciones del año y sus paragrafes lo que es de demenester y obligo santo para cada jidió. Verdad-mente que la ciudad de Belogrado siempre fue afamada en la Ley y la literatura judeésma, y los más mejores libros con estampa clara y bien areglados se estampan en Belogrado.”*

Molitvenici

Među raznovrsnim žanrovima rabinskih knjiga koji su objavljeni u Beogradu (kao i u drugim mestima), molitvenici na hebrejskom i ladinu bili su preko potrebni Sefardima kako bi olakšali dnevne službe u sinagogi, proslave praznika i drugih važnih događaja u životu Jevreja. Od 1837. do 1927. godine, u Beogradu je objavljeno desetak molitvenika na ladinu koji su vremenom počeli da koriste mnogi Sefardi. Sledeća četiri primera molitvenika na ladinu iz 1843, 1896, 1904. i 1927. kratko će ilustrovati istoriju i razvoj ovog žanra među sefardskim autorima koji su objavljivali dela skoro sto godina u Beogradu.

Seder Tefila mikol hašana, redosled molitvi za čitavu godinu (317 strana), koji je objavio Jisrael Hajim u Beogradu 1842. godine, očigledno je rasprodat (Lebl, 1990: 69–70) i ponovo štampan kao dopunjeno izdanje naredne godine. Možemo da cenimo autorov pokušaj da ponudi sefardskim korisnicima sveobuhvatan molitvenik, uključujući molitve na hebrejskom i ladinu, posle kojih slede moralna uputstva.

Jisrael Hajim iz Beograda jedna je od izvanrednih ličnosti sa Balkana, koji je učestvovao u izdavanju jevrejskih knjiga pre osnivanja beogradske štamparije. Nakon 1813. godine, preselio se iz Beograda u Beč u kome je prvo postao urednik svetih knjiga na hebrejskom, a kasnije se posebno posvetio prevodenju pobožnih dela na ladino i ponovnih izdanja zakonika i poučnih knjiga, molitvi i didaktičkih publikacija. Na kraju je po drugi put preveo celu Bibliju na ladino koja je izašla u habzburškoj metropoli između 1813. i 1816. (Lebl, 1990: 27–28, 69–70; Bunis, 1996: 151–166; Quintana, 2013: 35–55). Oko 1836. godine, iskusni urednik jevrejskih knjiga vratio se u Beograd gde je objavio dva izdanja (1842. i 1843.) gorepomenutog molitvenika, jedinog dela koje je štampano u njegovom rodnom gradu.

Seder Tefila mikol hašana počinje zakonskim i moralnim uputstvima u vezi sa zapovestima i zakonima u pogledu molitvi, koji su prikupljeni iz drugih hebrejskih poučnih knjiga, a koje je preveo na ladino Hajim (1943: 1b). U prvih stotinu strana, pronalazimo molitve na vokalizovanom hebrejskom sa kratkim uputstvima i neke molitve na ladinu. Situacija se menja u poslednjih dve stotine strana koje su većinom na hebrejskom osim nekih uputstava na ladinu i molitvi za Pashu i Šavuot koji se izvode prema sefardskim obredima (Hajim, 1943: 279a, 314a-315a, 316a-317b).

Jismah Jisrael, koji je objavljen u Beogradu 1896. godine, predstavlja još jedan molitvenik koji spaja zakone na ladinu i hebrejske molitve, koji je napisao makedonski rabin Jakov Josef Jisrael, a priredio njegov sin Josef Jakov Jisrael. Zahvaljujući uvodu i poslednjim stranicama, koje je napisao njegov sin na jevrejsko-španskom, pored zakonske i poučne sadržine, ova knjiga je redak izvor dragocenih podataka o nekoliko sinagoga, privatnim školama i lokalnoj istoriji rabinskih akademija (ješivot) iz Monastira (u Makedoniji), koje

je osnovao njegov otac, kao i o nekolikočnosti i njihovim ulogama u zajednici (Jisrael, 1896: naslovna strana, 1–2, 283). Za vreme boravka u Beču kao izaslanik, Josef Jakob Jisrael nije uspeo da objavi rabinske spise svoga oca, ali mu je, srećom, pošlo za rukom da ispuni želju u izdavačkoj kući Šmuela Horovica u Beogradu koja je objavila dve knjige, *Jismah Jisrael* (1896) i *Sefer Jagel Jakov* (1900). Njegova priča govori nam o poteškoćama sa objavljivanjem radova na koje su nailazili jevrejski autori na Balkanu i takođe pruža nam uvid u verski život sefardske zajednice u Beogradu, živo opisujući njene verske običaje i događaje u vidu propovedi koje poznati gradski rabini drže na jevrejsko-španskom i srpskom (Jisrael, 1896: 1, 3, 283).

Znatno sistematičniji i detaljniji od prethodnih je bilingvalni molitvenik od 464 strana za celu godinu *El muevo avodat hašana nombrado Kehilat Jakov*, koji je objavio Jakov Moše Haj Altarac 1904. godine, koji je mnogo više imao da ponudi Sefardima na Balkanu – prelepu, sveobuhvatnu i ažuriranu knjigu molitvi. U uvodu (1904: 3–13), daje zanimljiv pregled najvažnijih autora sa Balkana i njihov doprinos rabinskoj literaturi na ladinu. On je takođe spomenuo sva prethodna izdanja molitvenika iz Beograda (1904: 3) i pohvalio ranije autore koji su doprineli poboljšanju kvaliteta molitvenika tokom 19. veka. Autor ga naziva „molitvenicima i zakonima na ladinu“ (“libro de oraciones y dinim ladino”; Altarac, 1904: 463), koji čine uspešni zbornik hebrejskih molitvi, prevedenih na ladino (koje su brojnije od onih u Hajimovom molitveniku iz 1843.), isprepletan uputstvima, zakonima i moralističkim razmatranjima, kao i nekim poučnim i narativnim književnim materijalima (dodatak od 112 strana).

Najneobičniji molitvenik koji je 1927. objavljen u Beogradu nesumnjivo je *Lekute tefilot (Orasjonis Eskužidas)*, čiji je urednik Hajim Mordehaj Koen, koji je skupio (na dvadeset pet stranica) neke izabrane molitve za Novu godinu i Dan iskupljenja. Ovo je jedan od najređih primera jevrejsko-španskih liturgijskih tekstova na ćirilicnom pismu, koji zavrednjuje pažnju naučnika zbog svojih jedinstvenih jevrejsko-španskih i srpskih jezičkih osobina.

Zakonici i poučne knjige

Pored knjiga pravne sadržine koje su objavljene u Beogradu, najpopularnije su *Sefer Damesek Eliezer: Orah hajim* (1862), skraćena verzija zakona u vezi sa proslavama (232 strane), kao i *Sefer Damesek Eliezer: Jore dea* (1865), kratak sadržaj zakona oplakivanja pokojnika i sefardskih običaja (112 strana), koje je napisao plodan sarajevski rabin Eliezer Šem Tov Papo koji, pored zakonskih i moralnih promišljanja, pruža u svojim delima mnogobrojne lokalne reference, opisujući sefardske zajednice u Bosni i Srbiji, čineći ih posebno privlačnim za čitaoce ovog regiona (Gaon, 1937: 535; Bunis, 1984: 151–195; Šmid, 2013a i 2013b).

Još jedna korisna knjiga za udruženje ritualnih koljača, objavljena 1860, predstavlja *Sefer Zoveah toda*, vodič na 105 strana o jevrejskim zakonima za ritualno klanje životinja, koji je napisao Refael Josef ben Sason, sâm sefardski koljač, koji je obučen za to zanimanje u Solunu, a radio je u Beogradu. U ovom delu, Ben Sason naglašava neznanje ovih određenih zakona u malim zajednicama koje se nalaze na marginama Otomanskog carstva, odlučivši da napiše praktični vodič da bi obrazovao mlade ljude koji obavljaju ovo važno zanimanje u okviru svake jevrejske zajednice (Ben Sason, 1860: 2a-4b; Altarac, 1904: 10).

Rabinske priče

Narativna književnost je uvek bila popularan žanr među sefardskim čitaocima, koja je objavljena u vidu zbirki različitih vrsta pripovedanja, priča, parabola i legendi. Među najistaknutijim je *Sefer Šivhe Bal Šem Tov* od 84 stranice koja je štampana 1852. u Beogradu i sadrži 165 priča (Lebl, 1990: 78), *Mešalim de Šelomo haMeleh a"b* (1854), koju je priredio Naftali Jakov Eškenazi (Lebl, 1990: 80; Romero, 1992: 213) i *Sefer Midraš Aseret hadiberot* čija su dva izdanja izašla 1855. i 1860. godine (Lebl, 1990: 81, 100).

Verske knjige za škole

Kao što je već spomenuto, Beograd je bio bitan centar sefardskih rabina na Balkanu i kao što je očekivano, tokom 19. veka jevrejska štamparija takođe je igrala važnu ulogu u izdavanju knjiga za versko obrazovanje u školama. Godine 1886. štampana je knjižica *Jesode haTora: Cimientos de la Ley* od 40 strana, koju je prvo napisao na hebrejskom poznati beogradski rabin Šimon Bernfeld za sefardske škole ("fue compuesto por las școlas de los jidiós șpaňoles de el Oriente en la lingua santa"), a preveo je na ladino lokalni učitelj ("treșladado en ladino por mano del enseňador") Abraham Jisrael Beharano. Ona sadrži četrnaest poglavlja kratkih lekcija za dečake, koje su date u vidu dijaloga između učitelja ("el maestro") i učenika ("el dișiplo"), podučavajući osnovnoj doktrini i zavetu jevrejskog naroda: deset zapovestima, Talmudu, praznicima i danima posta, molitvama, zabranjenoj hrani, verskim obavezama za muškarce, poštovanju roditelja i učitelja, itd.

Zaključak

Ovaj doprinos predstavlja skroman pokušaj da se skrene pažnja na najplodnije sefardske rabine koji su objavljivali dela u Beogradu i da se istaknu neka od brojnih jevrejsko-španskih dela verskog karaktera koja su dragoceno svedočanstvo o bogatom životu Jevreja na Balkanu.

Kao što je spomenuto, glavni cilj jevrejsko-španskih knjiga koje su napisali sefardski rabini je da obrazuje čitaoce u pogledu verskih i pravnih odluka i podučava ih poučnim lekcijama uz ilustracije sa narativnim tekstovima na vernakularu sa kojim se identifikuju. Čak, autori sa čitaocima dele vlastite priče i iskustvo, koje su stekli kao duhovne vođe sefardskih zajednica u dijaspori, svoje radosti i teskobe, slikajući izvanredne autoportrete i rabinski svet. Na početku 20. veka, Altarac je napisao sledeći pasus, u kome prelepo opisuje rabine i ostale verske radnike u zajednici, hvaleći njihovu posvećenost i podsećajući na značaj koji su oni imali za dobrobit vernika.

„Draga braćo, zasigurno, Tora i judaizam, nauka i lepota jevrejskog naroda nalaze se u rukama ovih ljudi [koji su] instrumenti svetosti [...]. Čitava Tora i judaizam zavise od časnih rabina i njihovih divnih propovedi i podučavanja zakonu. Nauka i poučnost zavise od časnih naučnika, rabina profesora koji predaju nauku i uče našu decu moralnosti, a ona će, jednoga dana, takođe, postati odrasli Jevreji [...]. Osnova judaizma i pridržavanje njegovih pravila takođe zavise od časnih koljača i inspektora koji pregledaju [stoku pre klanja i posle njega] i moraju da obave svoj posao poštujući Toru i njene zakone. Lepota i slava zavise od časnih kantora sa milozvučnim glasovima i slatkim melodijama koje osvetljavaju one koji se mole, krase sinagogu i njene vernike donoseći dobru volju i zadovoljstvo da bi [ljudi] utrčali u Božju kuću i posetili je za svaku molitvu, donoseći moralne i materijalne dobrobiti; i časnih crkvenjaka, takođe, kada održavaju sve čistim i dočekaju svakoga nasmejanog lica. Ovo je kako Tora, judaizam, nauka i lepota jevrejskog naroda zavise od časnog rabina, kantora, naučnika [...], crkvenjaka; zbog ovoga svi mi moramo preuzeti odgovornost za njih u vreme praznika i uživanja za svaki verski događaj i nagradimo ih donacijama, zato što je to njihova prodavnica, zato što ovo održava njih i njihove porodice, sa takvom srećom i zadovoljstvom oni obavljaju i ispunjuju moralnu dužnost prema Bogu i narodu“.⁷ (Altarac, 1904: 14)

⁷ “*Hermanos queridos, segura-mente es que la Ley y el judeísmo, la ciencia y la hermosura del pueblo de Yisrael está en mano de estos señores kelé bacodeš [...]. La Ley entera y el judeísmo depende de los señores rabanim de parte de sus hermosas pridigas, derašot, y de parte de sus amostramientos de dinim, paragrafes, de la Ley. La ciencia y el moral depende de los hajamim melamdin, profesores que ambežan ciencia y moral a muestras criaturas, que y estos tienen que ser una vez jidiós ba'alé batim [...]. También la baza de el judeísmo y su guadriya depende de los se' šohatim ubodequim que ellos deben hacer sus obras asegún la Ley y sus dinim. La hermosura y la gloria depende de los se' hažanim siendo con sus sonantes voces y sabrosos tones se alegran los oracionadores y afermošiguan al c"e y a sus vijitadores, y trayen voluntad buena y plaćer porque coran y vijiten la casa del Dio en cada oración y trayen provecho moral y materiel; y los se' šamašim también cuando ellos detienen la limpieza y sirven a cada uno con cara alegre. Esto se llama que la Ley, el judesmo, la ciencia y la hermosura del pueblo de Yisrael depende de los se' dichos rab, hažán, hajam, šv"b šamás; por esto debemos todos llevar el cargo de ellos, en hora de muestras fiestas y alegrías en cada ocasión religuiosa y regararlos con nedavá, siendo esto es sus boticas, de esto viven ellos junto sus familias, con cuanta alegría y contentéz sirven y escapan sus obligos morales enfrente del Dio y de la ĝente.*”

Ono što nas čeka u budućnosti je iskopavanje i proučavanje ostalih rabinskih žanrova i dela na ladinu i širi panoramski uvid u rabinsku književnost u regionu. Među mnogim potencijalnim područjima za proučavanje pronaći ćemo mreže uticaja među rabinima i istražićemo regionalne razlike u kontekstu u vezi sa zakonima, književnim i jezičkim osobinama koje su otkrivene u rabinskim spisima sa Balkana. Kao što je ukratko ilustrovano, pomnije proučavanje rabinskih dela iz različitih regija dozvolice nam da, kroz istoriju, bolje razumemo spoljašnje uticaje koji potiču iz dominantnih verskih kultura određene oblasti i jevrejskih kultura susednih područja.

Bibliografija

Izvori na ladinu

- Altarac, Jakov Moše Haj. 1904. *El nuevo avodat hašana nombrado Kehilat Jakov*. Belgrado: Estamparía de Š. Horovic.
- Anoniman. 1852. *Sefer Šivbe Bal Šem Tov*. Estampado en la Serbia.
- Anoniman. 1855 i 1860. *Sefer Midraš Aseret hadiberot*. Belgrado.
- Ben Sason, Refael Josef. 1860. *Sefer Zoveah toda*. Belgrado.
- Bernfeld, Šimon. 1886. *Jesode haTora. Cimientos de la Ley*. Beograd: Trgovačka štampa Đ. Kimpanovića.
- Eškenazi, Naftali Jakov. 1854. *Mešalim de Šelomo haMeleh a”h*. Belgrado.
- Hajim, Jisrael. 1842. *Seder Tefila mikol hašana*. Belgrado: Estamparía del Príncipe de la Serþia.
- Hajim, Jisrael. 1843. *Seder Tefila mikol hašana*. Belgrado: Estamparía del Príncipe de la Serþia.
- Koen, Hajim Mordehaj. 5687/1927. *Lekute Tefilot. Orasjonis eskužidas*. Belugrad.
- Papo, Eliezer Šem Tov. 1862. *Sefer Damesek Eliezer: Orab hajim*. Belgrado.
- ——— 1865. *Sefer Damesek Eliezer: Jore dea*. Belgrado.
- Jisrael, Josef Jakov. 1896. *Jismah Jisrael*. Belgrado: Estamparía de s’ Šemuel Horovic.
- ——— 1900. *Sefer Jagel Jakov*. Belgrado: Estamparía de se’ Š. Horovic.

Sekundarni izvori

- Albarral Albarral, Purificación. 2001. *Una cala en la literatura religiosa sefardí. La Almenara de la luz*. Granada: Universidad.
- ——— 2010. Biblia de Abraham Asá. *Los doce profetas menores*. Logroño: Cilengua.
- Asenjo, Rosa. 2003. *El Me’am lóez de Cantar de los cantares*. Barcelona: Tirocinio.

- Ben Na'eh, Yaron. 2001. "Hebrew printing houses in the Ottoman Empire", u: Gad Nassi (ed.) *Jewish journalism and printing houses in the Ottoman Empire and modern Turkey*. Istanbul: Isis, str. 73–96.
- Benaim, Annette. 2011. *Sixteenth-century Judeo-Spanish testimonies. An edition of eighty-four testimonies from the Sephardic responsa in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill.
- Bunis, David. M. 1984. "Elements of Hebrew and Balkan origin in the terminology of foodways in R. Eliezer ben Šem Tov Papo's *Sefer Damesek Eliezer*. Judezmo rabbinical literature as a linguistic and folkloristic resource. Part one", *Jerusalem Studies in Jewish Folklore* 5/6, str. 151–195 [na hebrejskom].
- ——— 1996. "Yisrael Haim of Belgrade and the history of Judezmo Linguistics", u: Jean Baumgarten i Sophie Kessler-Mesguich (ed.) *Histoire, Épistémologie, Langage* 18. Paris: Société d'Histoire et d'Épistémologie des Sciences du Langage / PUV, str. 151–166.
- ——— 2001. "On the incorporation of Slavisms in the grammatical system of Yugoslavian Judezmo", u: Wolf Moskovich (ed.) *Jews and Slavs* 9. Jerusalem-Vienna: The Hebrew University of Jerusalem-University of Vienna, str. 325–337.
- ——— 2002. "Rabbi Yehuda Alkalay and his linguistic concerns", u: Zev Harvey et. al. (ed.) *Zion and zionism among Sephardic and Eastern Jews*. Jerusalem: Misgav Yerushalayim, str. 155–212 [na hebrejskom].
- ——— 2003. "Ottoman Judezmo diminutives and other hypocoristics", u: F. Alvarez-Péreyre i J. Baumgarten (ed.) *Linguistique des langues juives et linguistique générale*. Paris: CNRS, str. 193–246.
- ——— 2011. "The East-West Sephardic *Láaz* (Judeo-Spanish) dialect dichotomy as reflected in three editions of *Sefer Dat yehudit* by Abraham Laredo and Yishac Haleví", u: Elena Romero i Aitor García Moreno (ed.) *Estudios sefardíes dedicados a la memoria de Iacob M. Hassán (z"l)*. Madrid: CSIC, str. 157–190.
- ——— 2012. "The Judezmo/Haketia phonological divide as reflected in two editions of *Sefer dat yehudit* (Livorno 1827/Jerusalem 1878)", u: M. Muchnik i T. Sadan (ed.) *Studies in modern Hebrew and Jewish languages presented to Ora (Rodrigue) Schwarzwald*. Jerusalem: Carmel, str. 670–696.
- Bunis, David M., i Mattat Adar-Bunis. 2011. "Spoken Judezmo in Written Judezmo: Dialogues in *Sefer Me'am Lo'ez* on Leviticus and Numbers (Istanbul 1753–64) by Rabbi Yišhaq Magriso", *Pe'amim* 125–127, str. 412–505 [na hebrejskom].
- Crews, Cynthia. 1960. "Extracts from the Meam Loez (Genesis) with a Translation and a Glossary", *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society* 9, str. 13–106.
- Gaon, Moshe David. 1937. *Yehudé hamizrah beeres Yisrael*. Jerusalén: Azriel [na hebrejskom].

- García Moreno, Aitor. 2004. *Relatos del pueblo ladinán: Me'am lo'ez de Éxodo*. Madrid: CSIC.
- Gomel, Nivi. 2006. "Judeo-Spanish Textbooks for Teaching Hebrew", u: Hilary Pomeroy (ed.) *Proceedings of the Thirteenth British Conference on Judeo-Spanish Studies*, 7–9 september 2003. London: Department of Hispanic Studies Queen Mary, University of London, str. 53–61.
- Gonzalo Maeso, David, i Pascual Pascual Recuero (ed.). 1964, 1969, 1970. *Me'am lo'ez: El gran comentario bíblico sefardí*, 3 vols. Madrid: Gredos.
- Hacker, Joseph. R. 2012. "Authors, readers and printers of sixteenth-century Hebrew books in the Ottoman Empire", u: Peggy K. Pearlstein (ed.) *Perspectives on the Hebraic book: The Myron M. Weinstein memorial lectures at the Library of Congress*. Washington: Library of Congress, str. 17–63.
- Hassán, Iacob. M. (ed.) 1994. *Introducción a la Biblia de Ferrara*. Madrid: Siruela.
- ——— 1995. "La literatura sefardí culta: sus principales escritores, obras y géneros", u: Ángel Alcalá (ed.) *Judíos, sefarditas, conversos. La expulsión de 1492 y sus consecuencias*. Valladolid: Ámbito, str. 319–330.
- ——— 2008. "La prosa rabínica", u: Elena Romero et al. (ed.) *Sefardíes: Literatura y lengua de una nación dispersa*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, str. 265–300.
- Lazar, Moshe (ed.). 1988. *Ladino Pentateuch (Constantinople 1547)*. Culver City: Labyrinthos.
- ——— 1992. *The Ladino Bible of Ferrara 1553*. Culver City: Labyrinthos.
- ——— 1993a. *The Ladino Mahzör of Ferrara 1553*. Culver City: Labyrinthos.
- ——— 1993b. *Séfer Tešubáh: A Ladino compendium of Jewish law and ethics*. Lancaster: Labyrinthos.
- ——— 1995. *Siddur Tefillot: A woman's Ladino prayer book*. Lancaster: Labyrinthos.
- Lebl, Ženi. 1990. *Jevrejske knjige štampane u Beogradu 1837–1905*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Lebl, Jenny. 1992. "Hebrew Printing in Belgrade 1837–1905", *Pe'amim* 52, str. 116–139 [na hebrejskom].
- Lehmann, Matthias. B. 2000. "Two perceptions of change in Judeo-Spanish rabbinic literature", *Sefarad* 60, str. 95–122.
- ——— 2002. "The intended reader of Ladino rabbinic literature and Judeo-Spanish reading culture", *Jewish History* 16, str. 283–307.
- ——— 2003. "Representations and transformation of knowledge in Judeo-Spanish ethical literature. The case of Eli'ezer and Judah Papo's *Pele Yo'ets*", u: K. Hermann et al. (ed.) *Jewish studies between the disciplines. Papers in honor of Peter Schäfer on the occasion of his 60th birthday*. Leiden-Boston: Brill, str. 299–324.

- ——— 2005. *Ladino rabbinic literature and Ottoman Sephardic culture*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mihailović, Milica. 1979. „Fond starih hebrejskih štampanih knjiga u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu“, u: *Izložba: Jezik, pismo i knjiga Jevreja Jugoslavije*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, str. 39–52.
- ——— 1982. *Jevrejska štampa na tlu Jugoslavije do 1941 godine*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Nezirović, Muhamed. 1992. *Jevrejsko-španjolska književnost*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pascual Recuero, Pascual (ed.) 1974. *Me'am lo'ez: El gran comentario biblico sefardí*. Madrid: Gredos, vol. IV.
- Quintana, Aldina. 2013. “Israel bar Hayim de Belgrado, the ‘Write as you speak’ principle and the nomenclature in the *Sefer Otsar Hahayim* (1823), PaRDdeS. Zeitschrift der Vereinigung für Jüdische Studien 19, str. 35–55.
- Rodrigue Schwarzwald, Ora 1989. *The Ladino translations of Pirke Aboth: Studies in the translations of Mishnaic Hebrew into Judeo-Spanish*. Jerusalem: Magnes [na hebrejskom].
- ——— 1996. “Methodological problems in comparing the lexicon of the *Ladino Haggadahs*”, u: Winfried Busse i Marie-Christine Varol-Bornes (ed.) *Hommage à Haïm Vidal Sephiha*. Bern: Peter Lang, str. 359–372.
- ——— 2006. “Types of Passover *Haggadoth* in Ladino”, u: Hilary Pomeroy (ed.) *Proceedings of the Thirteenth British Conference on Judeo-Spanish Studies, 7–9 September, 2003*. London: Department of Hispanic Studies, Queen Mary, Westfield College, str. 106–118.
- ——— 2008a. *A Dictionary of the Ladino Passover Haggadot*. Jerusalem: Magnes [na hebrejskom].
- ——— 2008b. “Between East and West: Differences between Ottoman and North African Judeo-Spanish *Haggadoth*”, *El Presente* 2, str. 223–241.
- ——— 2010a. “Unique features of the Ladino Haggadah from a woman’s sixteenth century siddur”, u: Ephraim Hazan i Zohar Livnat (ed.) *Mishnaic Hebrew and related fields. Studies in honour of Shimon Sharvit*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, str. 335–350 [na hebrejskom].
- ——— 2010b. “Two sixteenth-century Ladino prayer books for women”, *European Judaism* 43, str. 37–51.
- ——— 2011. “Lexical variations in two Ladino prayer books for women”, u: Winfried Busse i Michael Studemund-Halévy (ed.) *Lexicología y lexicografía judeoespañolas*. Bern: Peter Lang, str. 53–86.
- ——— 2012. “Linguistic features of a sixteenth-century women’s Ladino prayer book: The language used for instructions and prayers”, u: Hilary Pomeroy et. al. (ed.) *Selected*

- papers from the Fifteenth conference on Judeo-Spanish studies*. London: Department of Hispanic Studies, Queen Mary, University of London, str. 247–260.
- ——— 2014. “Ladino instructions in *Meza de el alma* and in *Seder Nashim* from Thessaloniki in the sixteenth century”, u: Hillel Weiss et. al. (ed.) *Around the point: studies in Jewish literature and culture*. Cambridge Scholars Publishing, str. 121–134.
  - Romero, Elena. 1992. *La creación literaria en lengua sefardí*. Madrid: Mapfre.
  - ——— 1992. “Versiones judeoespañolas de los *Mešalim šel Šelomó hamélej*”, *Sefarad* 52, str. 209–215.
  - ——— 1998. *El libro del buen retajar: Textos judeoespañoles de circuncisión*. Madrid: CSIC.
  - ——— 2001. *Andanzas y prodigios de Ben-Sirá: Edición del texto judeoespañol y traducción del texto hebreo*. Madrid: CSIC.
  - ——— 2003. *Seis coplas sefardíes de “castiguerio” de Hayim Yom-Tob Magula: Edición crítica y estudio*. Madrid: CSIC.
  - Romeu Ferré, Pilar. 2000. *Las llaves del Meam loez*. Barcelona: Tirocinio.
  - Šmid, Katja. 2013a. “Entre l’idéal et l’habituel: la vie religieuse des Séfarades de Bosnie à l’aube de la modernité d’après les manuels de Eli‘ezer ben Šem Tob Papo”, u: S. Rouissi i A. Stulic-Etchevers (ed.) *Recensement, analyse et traitement numérique des sources écrites pour les études séfarades*. Bordeaux: Presses Universitaires de Bordeaux, str. 227–247.
  - ——— 2013b. “A Sephardic Rabbi’s View of his Bosnian Neighbors and Common Ottoman Culture as Reflected in his Writings”, *El Prezente 7 / Menorah* 3, str. 55–75.
  - Studemund-Halévy Michael, i Gaëlle Collin. 2008. “Sefarad sur les rives du Danube. Vienne et la littérature judéo-espagnole”, *MEAH. Sección Hebreo* 57: 149–211.
  - Štulić, Ana, i Ivana Vučina. 2003. „Jevrejsko-španski jezik: Komentarisana bibliografija literature i periodike“, *Zbornik* 8, str. 195–298.
  - Vidaković, Krinka. 1986. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu: XVI–XX vek*. Sarajevo: Svjetlost.